

Opinnäytetyö AMK

Teatteri-ilmaisunohjaaja

2024

Veera Vähämaa

”Oletko joskus halunnut jotain mitä et voi saada?”

Taidekasvatus ekososiaalisen sivistyksen
rakentajana

Opinnäytetyö (AMK) | Tiivistelmä

Turun ammattikorkeakoulu

Teatteri-ilmaisunohjaaja

2024 | 23 sivua

Veera Vähämaa

”Oletko joskus halunnut jotain mitä et voi saada?”

- Taidekasvatus ekososiaalisen sivistyksen rakentajana

Opinnäytetyössä pohditaan taidekasvatuksen merkitystä ekososiaalisen sivistyksen rakentajana. Opinnäytetyön teoreettisen viitekehyksen muodostavat ekososiaalisen sivistyksen ja hegemonian käsitteet. Aihetta konkretisoidaan Astrid Lindgrenin lastenkirjasta *Mirabell* (1949) toteuttamani soolonukketeatteriesityksen ja sen yhteydessä järjestetyn, 7-9-vuotiaille lapsille suunnatun taidetyöpajan tarkastelun kautta. Opinnäytetyössä pohditaan, miten ekologiset arvot näkyvät käytännön tasolla taidepedagogisen kokonaisuuden toteutuksessa ja kysytään, missä ehkä olisi parantamisen varaa.

Koulun ulkopuolisen tahon koulupäivän aikana toteuttama taidekasvatus- ja opetus ovatkin hyviä keinoja ekososiaalisen sivistyksen lisäämisessä. Lapsen omaa toimijuutta korostava taidepedagoginen toiminta kannustaa oppilasta refleктоimaan omia valintojaan ja niiden vaikutusta laajempaan kokonaisuuteen.

Mirabell taidepedagogisena kokonaisuutena tukee hyvin ekososiaalisen sivistyksen ydinteemoja ja ekologisia kysymyksiä voidaan tarkastella keskustellen ja lapsia syyllistämättä. Työpajan materiaalivalintoihin tulee jatkossa kiinnittää enemmän huomiota ja jättää pois, esimerkiksi muoviset irtosilmät. Näin kokonaisuus on kestävä kehityksen arvojen mukainen.

Asiasanat: taidekasvatus, nukketeatteri, ekososiaalinen sivistys, hegemonia

Bachelor's Thesis | Abstract

Turku University of Applied Sciences

Drama instructor

2024 | 23 pages

Veera Vähämaa

“Have you ever wanted something you can't have?”

- Art education as a constructor of ecosocial approach

The thesis discusses the importance of art education as constructor of eco-social approach. The theoretical framework of the thesis is formed by the concepts of ecosocial approach and hegemony. The topic is concretised through my solo puppet theatre performance based on Astrid Lindgren's children's book *Mirabell* (1949) and an examination of an art workshop for 7-9 year old children. The thesis reflects on how ecological values are reflected in the practical implementation of the art education project and asks where there might be room for improvement.

Art education during the school day by a non-school-based organisation is a good way of promoting eco-social approach. Art education emphasises the child's own agency and encourages pupils to reflect on their own choices and their impact on the wider community. *Mirabell* as an art education package supports well the core themes of eco-social approach and ecological issues can be discussed and addressed without blaming the children. In the future, more attention should be paid to the choice of materials in the workshop, plastic materials for example, should be left out. In this way, the whole is in line with the values of sustainable development.

Keywords: art education, ecosocial approach, hegemony, puppet theatre,

Sisältö

1. Johdanto	6
1.1. Opinnäytetyön tausta	6
1.2. Opinnäytetyön tavoitteet	8
2. Hegemonia ja ekososiaalinen sivistys	9
2.1. Hegemonian määritelmä	9
2.2. Hegemonia ja opetussuunnitelma	9
2.3. Ekososiaalinen sivistys	12
3. Mirabell-kokonaisuus tapausesimerkinä	15
3.1. Tausta ja konsepti	15
3.2. Mirabellin tarina	15
3.3. Materiaalivalinnat osana pedagogiikkaa	16
3.4. Keskustelu osana taidepedagogista prosessia	18
4. Lopuksi	22

1. Johdanto

1.1. Opinnäytetyön tausta

Vuonna 2011 työskentelin sanataideohjajana Salon kaupungin kulttuurikasvatusohjelma POLUSSA. Ohjelman slogan oli ”Kulttuurikasvatuksella vastuulliseen maailmaan.” Kestävä kehitys ja ekososiaalinen sivistys (termi, jota ei tosin silloin vielä käytetty) muodostivat kulttuurikasvatusohjelman selkärangan ja ne huomioitiin prosessin jokaisessa vaiheessa. Ohjelma toteutettiin tiiviissä yhteistyössä kolmannen sektorin toimijoiden kanssa, ja pääsin siksi tutustumaan läheltä myös Aurinkoinen tulevaisuus ry:n toimintaan. Sittemmin toimintansa lopettanut yhdistys oli ekologiseen lastenkulttuurin keskittynyt toimija, joka yhdisti tieteen ja taiteen ympäristökasvatukseen. Aurinkoinen tulevaisuus oli yksi ekologisen lastenkulttuurin edelläkävijöitä Suomessa. Heidän toimintakulttuurinsa muodostui jo urani alussa merkittäväksi osaksi omaa työtäni ja kasvuani taidekasvattajana.

Pitkästä opiskeluhistoriastani huolimatta (kotimaisen kirjallisuuden maisteriopinnot Turun yliopistossa ja opiskelu teatteri-ilmaisun ohjaajaksi Turun ammattikorkeakoulussa) olen saanut suurimmat taidepedagogiikkaan liittyvät oppini kokeneilta lastenkulttuurin ammattilaisilta, Anu Taivaiselta, Annika Tavastilta, Tuula Nikulaiselta, Keanne van de Kreekiltä ja muilta Aurinkoisen tulevaisuuden piirissä toimineilta tekijöiltä. Yksi tärkeimmistä opeista, jonka heiltä sain, oli ajatus lapsen omasta toimijuudesta taidekasvatuksen keskeisenä lähtökohtana. Monet kuntien eri ikäluokat kattavat kulttuurikasvatusohjelmat, keskittyvät lapsen rooliin kulttuurin kuluttajana, taiteen yleisönä ja vastaanottajana: lapset vierailevat konsertissa, teatterissa ja kirjastossa. En kyseenalaista taidevierailujen merkitystä, mutta oma lähestymistapani lasten taide- ja kulttuurikasvatukseen on toisenlainen. Uskon, että lapsen omaa toimijuutta vahvistamalla, itse tekemisen ja oman ajattelun merkitystä korostamalla, voimistamme oppimiskokemusta ja samalla vahvistamme yksilön uskoa omiin ja yhteisöjen mahdollisuuksiin. POLUSSA opin näkemään prosessien merkityksen osana

taidepedagogiikkaa. Anu Taivainen ja Annika Tavasti (2012) avaavat asiaa oivaltavasti: ”POLKU uskoo prosessiin. Lapsen leikki on jatkuvaa oppimista, nuorten maailmanvalloitus alituista etsintää. POLKU projektit kunnioittavat lapsen luovuutta. Niissä ymmärretään keskeneräisyyden, epämääräisyyden ja kaaoksen voima. Prosessi opettaa kulkemaan kohti päämäärää, etsien, kokeillen ja löytäen.”

2010-luvun alkuvuosista maailma on muuttunut paljon ja kiihtyvällä tahdilla. Omaan työhöni on nivoutunut vuosien kuluessa santeidekasvatuksen lisäksi myös draamakasvatus. Digitalisaatio on edennyt uudelle tasolle, mikä näkyy vahvasti siinä, miten lapset harrastavat ja kuluttavat taidetta ja kulttuuria. Äänikirjoja kuunnellaan enemmän, musiikki on digitaalisessa muodossa, YouTube pyörittää jatkuvalla syötöllä animaatioita, joissa seikkailevat hahmot saduista, myyteistä ja tietokonepeleistä, algoritmien määritellesä sen, minkälaista sisältöä saamme eteemme. Myös maailmanpoliittinen tilanne on muuttunut radikaalisti. Ilmastonmuutos etenee kiihtyvää tahtia. Kun syksyllä 2023 kirjoitan tätä opinnäytetyötäni, tulevaisuus näyttää monin tavoin epävarmalta. Helmikuussa 2022 julkaistun Hallitusten välisen ilmastonmuutospaneelin IPCC:n raportin tulokset ovat hälyttävät. Jos ilmasto lämpenee enemmän kuin 1,5 asteen kehityskululla, nykyiset sopeutustoimet eivät riitä (IPCC 2022).

Venäjän käynnistettyä laajamittaisen hyökkäyssodan Ukrainassa helmikuussa 2022 yhteiskunnallinen ilmapiiri militarisoitui nopeasti Suomessa, samalla kun Gazan sota syventää kahtiajakoa jopa läntisen maailman sisällä. Nyt jos koskaan kaipaamme vaihtoehtoisia äänenpainoja, pehmeitä arvoja ja unelmia uhkakuvien rinnalle. Tarvitsemme ekologisten arvojen esilläpitoa ja rauhankasvatusta. Kovenevan yhteiskunnallisen ilmapiirin keskellä uskon vahvasti taidekasvatuksen merkitykseen, sen voimaan ja mahdollisuuksiin lasten ja nuorten tulevaisuususkoa vahvistavana tekijänä.

1.2. Opinnäytetyön tavoitteet

Tarkastelen opinnäytetyössäni ekologisten arvojen toteutumista omassa työssäni taidepedagogina. Käytän tässä yhteydessä ekososiaalisen sivistyksen käsitettä sen kattavuuden vuoksi. Jottei aiheen käsittely jäisi liian laajaksi ja ympäröiväksi havainnollistan ekologisuuden ja taidepedagogiikan yhdistämistä oman taiteellisen opinnäytetyöni kautta. Turun Ammattikorkeakoulun teatteri-ilmaisunohjaajaopintojeni taiteellisena opinnäytetyönä dramatisoin Astrid Lindgrenin vähemmälle huomiolle jääneen *Mirabell*-teoksen (1949 Suom. Kastehelmi) ja toteutin sen soolonukketeatteriesityksenä. Esityksen ohjasi Tiina Puranen ja se sai ensi-iltansa Turun ammattikorkeakoulun Taideakatemia Naruteatterissa joulukuussa 2021. Esityksen yhteydessä järjestettiin myös taidetyöpaja lapsille. Tarkastelen opinnäytetyössäni esitystä ja työpajaa yhtenä taidepedagogisena kokonaisuutena.

Ekososiaalisen sivistyksen käsitteen ohella työni kannalta relevantti käsite on hegemonia. Pohdin hegemoniaa suhteessa opetukseen ja kasvatukseen. Kysyn pitäisikö ekososiaalisen sivistyksen olla ensisijainen, kaikkea pedagogista toimintaa ohjaava paradigma. Opinnäytetyön teoreettisen viitekehyksen muodostaviin hegemonian ja ekososiaalisen sivistyksen käsitteisiin perehdyn tarkemmin ensimmäisessä käsittelyluvussa. Toisessa käsittelyluvussa reflektoin esityksen ja työpajan muodostamaa taidepedagogista kokonaisuutta ekososiaalisen sivistyksen näkökulmasta. Tarkastelen sitä, miten kokonaisuus ilmentää ekososiaalisen sivistyksen tavoitteita. Viimeisessä luvussa kokoan yhteen opinnäytetyön keskeiset oivallukset sekä pohdin, kuinka taidepedagogista kokonaisuutta voisi vielä paremmin kehittää ekososiaalisen sivistyksen tavoitteita vastaavaksi.

2. Hegemonia ja ekososiaalinen sivistys

2.1. Hegemonian määritelmä

Hegemonia merkitsee yksinkertaisesti määriteltynä ”hallitsevien kulttuuristen rakenteiden taipumusta yrittää vahvistaa vaikutelmaa yhtenäisyydestä tukahduttamalla alueelleen pyrkivät vaihtoehtoiset äänet” (Tieteen termipankki 2023) Käsitettä on käytetty viime vuosina erityisesti kriittisen kasvatustieteen saralla. Kriittisen kasvatustieteen ja hegemonian yhdistämisen esikuvana voidaan pitää italiaista yhteiskuntateoreetikkoa Antonio Gramscia (1891-1937). Suomessa aiheesta ovat kirjoittaneet mm. Aleksis Fornaciari & Esko Harni. Hegemonia- käsitteen alkuperä on kreikankielisessä termissä *hegemoni*, jolla viitattiin oppaaseen tai tiennäyttäjään. Nykysuomen sanakirja puolestaan määrittelee hegemonian liittyvän johtoasemaan. Fornaciari ja Harni huomauttavat, että Gramscin ajattelussa hegemonia sisältää molemmat semanttiset merkitykset: hegemonia viittaa ylivaltaan ja ohjaukseen sekä johtoasemaan. Hegemonian käsitteellä Gramsci pyrki jäsentämään useita yhteiskuntapoliittisia käytäntöjä, joiden avulla valta rakentuu ja kasaantuu. Näistä yksi keskeisimmistä käytännöistä Gramscille oli juuri kasvatusta ja koulutusta (Fornaciari ja Harni 2017).

2.2. Hegemonia ja opetussuunnitelma

Fornaciarin ja Harnin mukaan suomalaisessakin koulutusjärjestelmässä on 1980-luvulta alkaen ollut nähtävissä kehityskulkuja, joissa globaali markkinatalous ottaa hegemonisen aseman. Tämä heijastuu myös koulutuspoliittisiin ratkaisuihin, ja laajemmin kaikkeen päätöksentekoon.

Koulutusjärjestelmä voidaankin nähdä osana talouden ja tuotannon rakennetta, jonka tarkoitus on tuottaa lisäarvoa pääomalle ja kasvattaa bruttokansantuotetta (Heikkinen 2022, 166). Heikkinen paketoi ajatuksen poleemisesti: ”Talouskasvun puhetapa on tunkeutunut kasvatuksen huokosista sisään ja rapauttanut sen solurakennetta.” Heikkinen (2022, 171) viitanee huomiolla erityisesti vuonna 2010 toteutettuun yliopistouudistukseen.

Hegemonian käsite onkin relevantti itsereflektoinnin työkalu kaikille, jotka työskentelevät opetuksen ja kasvatuksen parissa, ja kaikille joiden työtä opetussuunnitelmat ohjaavat. Hegemoniassa kiinnostavaa on sen tietynlainen salakavaluus: silloin kun toimimme itse järjestelmän sisällä, saatamme sokeutua suhteessa hegemonisiin käytäntöihin, jotka luovat reunaehdot työllemme.

Oman opinnäytetyöni kannalta on mielekästä suunnata katse perusopetukseen ja sen hegemonioihin. Perusopetuksen opetussuunnitelmassa näkyvät samat uusliberalistiset virtaukset kuin Heikkisen kritisoimassa yliopistouudistuksessa. Perusopetuksen opetussuunnitelmassa yksilökeskeiset arvot ovat korostuneet erityisesti 2000-luvulla. Varsinkin vuonna 2014 laaditun opetussuunnitelman sisällöissä näkyvät vahvasti silloisen kirjavan hallituspohjan osin ristiriitaisetkin tavoitteet. Toisaalta korostetaan yksilön vastuuta omasta itsestään sekä yksilön roolia kuluttajana ja riskinottajana, toisaalta opetussuunnitelman arvopohjaa käsittelevässä alaluvussa painotetaan kestävästä kehitystä ja mainitaan myös ekososiaalinen sivistys

Opetus- ja kasvatusektorin suhde hegemoniaan on tämän opinnäytetyön kontekstissa relevantti. Opettaja tai taidepedagogi on aina johtavassa asemassa suhteessa ryhmään. Samalla opettajan työtä säätelevät opetussuunnitelmassa määritellyt opetussisällöt sekä opetussuunnitelmaan kirjattu arvopohja. Opetussuunnitelmaa voidaankin pitää eräänlaisena hegemonisena työkaluna, joka määrittelee opetuksellista paradigmaa. Paradigma-termiä käytetään useammin tieteen kuin taidekasvatuksen kontekstissa, mutta termi on mielestäni tässä yhteydessä perusteltu. Paradigma on ”näkökulmaa” tai ”viitekehystä” laajempi termi. Termin isän Thomas Kuhnin (1922-1996) mukaan paradigmaan sisältyvät instrumentit, arvot, malliesimerkit ja ontologia. Termin kattavuuden

vuoksi onkin perusteltua puhua taidekasvatuksen paradigmasta, näkökulman tai viitekehyksen sijaan.

Hegemonian näkökulmasta taidekasvatus sijoittuu mielenkiintoiseen positioon: suomalainen taiteen perusopetusjärjestelmä on kansainvälisesti ainutlaatuinen. Se ottaa taidekasvatuksen osaksi yhteiskuntarakennetta ja taiteen perusopetusta antavat toimijat ovat sitoutuneet Opetus- ja kulttuuriministeriön laatimiin Taiteen perusopetuksen opetussuunnitelman perusteisiin. Näin ollen taideopetus on osa vallitsevaa kulttuurista hegemoniaa. On kuitenkin muistettava, että taidekasvatuksen saralla toimii lukuisia eri tahoja, jotka kaikki eivät ole taiteen perusopetuksen piirissä. Tämä antaa taidekasvatukselle hyvän mahdollisuuden haastaa ja uudistaa vallitsevaa hegemoniaa. Toisaalta ”rakenteiden ulkopuolella” toimiminen mahdollistaa myös väärinkäytöksiä, kuten esimerkiksi julkisuuteen nousut kohu Veijo Baltzarin ”kulttuurien välisestä kokemuspohjaisesta pedagogiikasta” osoittaa (ks. Teittinen & Kallionpää 2019).

Taiteen perusopetuksen opetussuunnitelman perusteita ja Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteita on mielekästä tarkastella rinnakkain. Opetussuunnitelmien perusteet kulkevat jokseenkin samoilla laduilla, joskin perusopetuksen kohdalla on nähtävissä vahvemmin tietty uusliberalistinen diskurssi. Taiteen perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa ns. ”pehmeät arvot” korostuvat ja uusliberalistinen diskurssi puuttuu käytännössä kokonaan. Ekologisuutta painotetaan erityisen vahvasti uudessa, 2017 voimaan tulleessa taiteen perusopetuksen opetussuunnitelmassa: ”Opetuksen lähtökohtana ovat kullekin taiteenalalle ominaiset tiedon tuottamisen ja esittämisen tavat. Taiteeseen sisältyvät esteettisyyden, eettisyyden ja ekologisuuden kysymykset ohjaavat pohtimaan ja arvioimaan, mikäelämässä on merkityksellistä ja arvokasta. Taiteen perusopetuksessa luodaan pohjaa sosiaalisesti ja kulttuurisesti kestäväälle tulevaisuudelle.” (OPH, 2017)

Huomionarvoinen on muotoilu, jossa ”esteettisyyden, eettisyyden ja ekologisuuden kysymykset **ohjaavat** pohtimaan”. Tämä sanavalinta korostaa

kriittisen ajattelun merkitystä osana taidekasvatuksen traditiota. Toisaalta se implikoi myös opetuksessa tapahtunutta paradigman muutosta. Mitä, jos todella eläisimme yhteiskunnassa, jossa ekologisuuden kysymykset ohjaisivat päätöksentekoa? Ohjaisivat kaikkea inhimillistä toimintaamme? Sitaatissa näkyy mielestäni myös konstruktivistinen oppimiskäsitys, jonka mukaan tietoa ei voi sellaisenaan välittää oppijalle, vaan oppija rakentaa ja jäsentää tietoa aktiivisesti itse aiempien tietojensa pohjalta (ks. esim. Anttila, 2022)

Miksi opetussuunnitelmien tarkastelu relevanttia? Joulukuussa 2021 toteuttamani 8-9-vuotiaille suunnattu Astrid Lindgrenin Mirabell-teokseen pohjautuva taidepedagoginen kokonaisuus sijoittuu taiteen perusopetuksen ja perusopetuksen välimaastoon. Vaikkei toiminta ollutkaan taiteen perusopetuksen piirissä, on perusteltua ajatella, että taiteen perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet ja niissä määritelty arvopohja muodostavat tietyllä tavalla laajemman, koko draamakasvatuksen kenttää koskevan arvopohjan. Juridisesti näin ei tietenkään ole, sillä opetussuunnitelmat sitovat vain taiteen perusopetusta antavia oppilaitoksia. Väitän kuitenkin, että opetussuunnitelman arvopohjalla on vaikutus myös itsenäisiin toimijoihin taidekasvatuksen kentällä. Perusopetukseen toiminta linkittyy sitä kautta, että vierailut toteutettiin koulupäivän aikana. Silloin, kun taidepedagogi toimii koulussa, onkin hyvä olla tietoinen myös perusopetuksen opetussuunnitelman perusteista ja arvopohjasta, jolle se rakentuu. Parhaimmillaan taidekasvatus koulupäivän aikana saattaa tarjota lisää näkökulmia ja sisältöjä esimerkiksi juuri ympäristökysymysten tarkasteluun.

2.3. Ekososiaalinen sivistys

”Kestävä kehitys” ja ”ekologisuus” ovat termejä, jotka vilahtelevat nykyään kaikkialla. Lähes jokaisen yrityksen, oppilaitoksen ja yhdistyksen materiaaleissa nämä asiat on huomioitu vähintään sivulauseessa. Tässä opinnäytetyössä päädyin käyttämään ekososiaalisen sivistyksen käsitettä, koska se on mielestäni kaikkein kattavin. Ekososiaalisessa sivistyksessä korostuu ajatus inhimillisestä kasvusta osana kestävän kehityksen pyrkimystä. Perusopetuksen

opetussuunnitelman perusteissa ekososiaalinen sivistys määritellään seuraavasti:

Ekososiaalisen sivistyksen johtoajatuksena on luoda elämäntapaa ja kulttuuria, joka vaalii ihmisarvon loukkaamattomuutta, ekosysteemien monimuotoisuutta ja uusiutumiskykyä sekä samalla rakentaa osaamis pohjaa luonnonvarojen kestäväälle käytölle perustuvalla kiertotaloudella. Ekososiaalinen sivistys merkitsee ymmärrystä erityisesti ilmastonmuutoksen vakavuudesta sekä pyrkimystä toimia kestävästi. (OPH 2014, 14)

Sosiaalipedagogiikan professori Arto O. Salonen määrittelee ekososiaalisen sivistyksen laaja-alaiseksi hyvinvointikäsitteeksi. Salosen mukaan käsite yhdistää ekologisen ja sosiaalisen näkökulman kulttuurisessa muutoksessa. Hyvinvoinnin nähdään rakentuvan ekosysteemien elinvoimaisuudesta sekä yhteiskunnallisesta osallisuudesta. Ekososiaalinen sivistys haastaa tarkastelemaan kriittisesti materiaalista hyvinvointia painottavaa ihannetta. Elinikäisen oppimisen päämääränä on ihminen, joka huolehtii itsestään, omasta kulttuuristaan, muista elollisista ja planeetastamme kokonaisuudessaan. Sivistys ilmenee ihmisen käyttäytymisessä avarakatseisuutena, vastuuna ja kykyä muodostaa kokonaiskäsitteitä käytettävissä olevan tiedon perusteella. Inhimillisen kasvun näkökulmasta ekososiaalisen sivistyksen tärkeimpiä tekijöitä ovat kriittinen ajattelu, taito pohtia systeemisesti koko maailmaan vaikuttavia kysymyksiä monipuolisen informaation perusteella, kyky tarkastella todellisuutta yhteiskunnan marginaaleissa elävien ihmisten näkökulmista sekä oman ajattelun ja toiminnan jatkuva reflektointi siten, että täydentyvä tieto johtaa yhä uudelleen ajattelun ja käyttäytymisen tarkistamiseen. (Salonen 2012). Uusliberalistiseen diskurssiin verrattuna ekososiaalisen sivistyksen ajatuksessa korostuvat siis kriittinen suhtautuminen kuluttamiseen sekä voimakas yhteisöllisyyden ja globaalien riippuvuussuhteiden korostaminen suhteessa kestävään kehitykseen, ei niinkään talouteen.

Ekososiaalinen sivistys -termin juuret juontavat Saksaan ja yhteiskuntatieteilijä Michael Opienkan työhön. Termi yhdistää ekologiset ja yhteiskunnalliset kysymykset ja tarjoaa sysäyksen kohti kestävämpää yhteiskuntaa (Pulkki & co

2020, 5). On itsestään selvää, että ekososiaalisen sivistyksen ideaali ja kunnianhimoiset tavoitteet opetussuunnitelmassa, eivät voi tarkoittaa vain yksittäisiä kursseja tai taidetyöpajoja, joissa käsitellään vaikkapa ilmastonmuutosta tai sen herättämiä tunteita yksilöissä. Todellinen ekososiaalinen sivistys vaatii valtavaa muutosta maailmankuvassamme ja elintavoissamme, toisin sanoen valtavaa paradigman muutosta. Ekososiaalisen sivistyksen tulisikin olla linssi, jonka läpi katsomme koko maailmaa.

Kriittinen ajattelu voidaankin nähdä ekososiaaliseen sivistykseen tähtäävän taidekasvatuksen ytimenä. ”Kriittinen ajattelu on nimittäin jotain sellaista, että kun se kutsutaan kylään, se ei istahda kiltisti jalat ristissä sohvalle ja ota nätisti kahvikupposta käteensä. Ei, se valtaa ensin sohvan, sitten olohuoneen ja lopulta koko talon.” (Heikkinen 2022, 171). Iso kysymys onkin ekososiaalisen sivistyksen ja kapitalismin suhde. Jos meillä on koulutusjärjestelmä, joka kasvattaa yksilöitä toimimaan tuotannon maksimointiin pyrkivässä yhteiskunnassa, ristiriita kulutuskriittisten äänenpainojen kanssa on suuri. Uskon, että taidekasvatus on alue, jolla tätä ristiriitaa voidaan luontevasti ja kriittisesti tarkastella, siten, että tyyli ei ole saarnaava, vaan kannustaa oppilaita pohtimaan asioita eri näkökulmista.

3. Mirabell-kokonaisuus tapausesimerkkinä

3.1. Tausta ja konsepti

Tässä pääluvussa tarkastelen syksyllä 2021 toteuttamaani taidepedagogista kokonaisuutta Astrid Lindgrenin teoksesta *Mirabell* (1949). Kokonaisuus rakentui 0,5 h kestävästä soolonukketeatteriesityksestä sekä työpajasta, jonka järjestin 8-9-vuotiaille lapsille esityksen jälkeen. Kokonaisuus oli samalla taiteellinen opinnäytetyöni. Taidepedagogisen kokonaisuuden lähtökohta ei alun perin ollut ekososiaalinen sivistys, vaan pikemminkin haluni dramatisoida suuresti arvostamani teos sekä kehittää omaa kykyäni olla yksin näyttämöllä. Koska ammatillinen taustani on vahvasti lapsille suunnatuissa taidetyöpajoissa, oli luontevaa järjestää esityksen yhteyteen työpaja. Lisäksi minulle on lastenkulttuurin tekijänä ja taidekasvattajana tärkeää, että lapsi ei ole ”vain” taiteen kokija tai passiivinen vastaanottaja, vaan aktiivinen tekijä, taiteellisen prosessin subjekti.

Lienee tässä vaiheessa selvää, että maapallo ei yksinkertaisesti enää kestä huikentelevaista elämäntapaamme, mielestäni jokaisen opetuksen- ja kasvatuksen parissa työskentelevän tulisi tarkastella omaa toimintaansa ekologisuuden näkökulmasta. Tässä luvussa pohdin sitä, miten luomani taidepedagoginen kokonaisuus tukee ekososiaalisen sivistyksen tavoitteita ja mitä parannettavaa minulla vielä on sillä saralla.

3.2. Mirabellin tarina

Mirabell on Astrid Lindgrenin vähemmän tunnettuja teoksia. Vuonna 1949 ilmestyneen teoksen tapahtumat sijoittuvat maaseudulle, ehkä 1900-luvun alkupuolelle. Päähenkilö, Riitta-Kaisa, on yksinäinen lapsi, joka elää vähävaraisessa perheessä. Hänen oma tilansa rajautuu pieneen kamariin ja omaan pieneen puutarhaan pihan perällä. Riitta-Kaisan vanhemmat kasvattavat ja myyvät kukkia ja vihanneksia, se on heille elinkeino. Vihanneksista ja kukista huolehtiminen onkin teoksessa tärkeässä roolissa.

Tarinan alussa Riitta-Kaisa toivoo itselleen kovasti nukkea, jonka hän on nähnyt lelukaupan ikkunassa. Hän tietää, ettei voi saada nukkea, koska vanhemmat ovat köyhiä, mutta hän ei lakkaa toivomasta. Eräänä päivänä vanhemmat lähtevät kaupunkiin ja Riitta-Kaisa jää yksin kotiin. Kun ilta hämärtyy, tieltä kuuluu hevostäryjen ääni. Riitta-Kaisa juoksee katsomaan, ovatko vanhemmat tulossa, mutta tiellä ajeleekin pieni kummallinen ukko. Riitta-Kaisa avaa ukolle veräjän ja saa kiitokseksi pienen siemenen. ”Istuta tämä puutarhaasi niin saat nähdä jotain merkillistä”, ukko sanoo.

Riitta-Kaisa istuttaa siemen ja hoitaa sitä huolella. Kuinka ollakaan, siemenestä kasvaa ihmeellisen kaunis nukke, juuri sellainen, jota Riitta-Kaisa on toivonut. Nukke ei ole mikä tahansa nukke, vaan noustuaan kasvimaasta, se alkaa puhua. Se liikkuu, nauraa ja kujeilee aivan kuin oikea ihminen. Riitta-Kaisa saa viimein kaipaamansa ystävän, joka ilmoittaa nimekseen Mirabell.

Lindgrenin tarina itsessään pitää sisällään monia ekososiaalisen sivistyksen kannalta merkittäviä ulottuvuuksia. Erityisen merkittävä on luontosuhde. Riitta-Kaisan perhe elää symbioottisessa suhteessa maahan: maata hoidetaan ja vaalitaan, siitä saadaan elanto. Tämä toistuu myös Riitta-Kaisan toiminnassa: hän hoitaa huolella omaa puutarhaansa. Mitä paremmin maasta ja luonnosta huolehditaan, sitä enemmän satoa se tuottaa. Tuotantoon ei sisälly ylijäämää, kaikki tulee tarpeeseen, niukkuus on arkipäivää.

Mirabell-esityksessä luontosuhde näkyi niin toiminnan kuin lavastuksenkin tasolla. Jo ensimmäisessä kohtauksessa esittämäni Riitta-Kaisan hahmo saapui hoitamaan puutarhaansa. Puutarha ja sen kasvillisuus olivat merkittävässä roolissa näyttämöllä. Koti ja sisätilat olivat vain pieni nurkkaus näyttämön laidalla, puutarhan ”vallatessa” tilan.

3.3. Materiaalivalinnat osana pedagogiikkaa

Jos ajattelemme ekososiaalista sivistystä jonkinlaisena kaiken toiminnan läpäisevänä kehikkona, sen tulisi näkyä vahvasti myös oppimisympäristöissä ja

käyttämässämme materiaalivalinnoissa. *Mirabell*-esityksen lavastuksen ja tarpeiston suhteen pyrimmekin työryhmän kanssa tekemään mahdollisimman ekologisia valintoja. Ratkaisun saneli niukka budjetti, mutta myös halu välttää turhaa kulutusta. Esityksessä käytetty *Mirabell*- nukke oli ohjaaja Tiina Purasen aiemmin toista esitystä varten rakentama. Nukke sai uudet vaatteet, hiukset ja meikkiä pintaan. Lisäksi teoksessa käytettiin nukketeatteritaiteilija Milla Riskun rakentamia paperinukkeja, jotka esittivät äitiä ja isää. Riskun käsialaa oli myös kovakantisen kirjan sisään rakennettu vanhasta mustavalkokuvasta tehty talo, joka esitti Riitta-Kaisan kotia. Näin visuaalisissa ratkaisuissa korostui kierrätyksen merkitys kahdella tasolla: Yhtäältä materiaalien uusiokäyttö, toisaalta ylisukupolvisuus ja luonnon kiertokulku. Mustavalkokuvat, joista paperinuket ja talo oli tehty, korostivat tapahtuma-aikaa menneisyydessä ja liittivät tarinan osaksi ajallista jatkumoa. Ekososiaalisen sivistyksen näkökulmasta sukupolvien ketju onkin merkityksellinen, sillä ajattelun keskiössä on halu kiinnittää huomio siihen, millaisen maailman jätämme tuleville sukupolville. Hauskan, joskin todennäköisesti katsojille aukeamattoman, yksityiskohdan muodosti nukkerakennuksessa se, äidin ja isän hahmoissa käytetyt valokuvat olivat oman isoisäni isän vanhemmat.

Mirabell-teoksessa sukupolvien ja kasvun ajatus on vahvasti läsnä: vanhemmat edustavat mennyttä ja vähän jähmeää maailmaa, mutta toisaalta viisautta ja pysyvyyttä. Siemenestä kasvava nukke puolestaan edustaa jotain uutta: mahdollisuuksia ja muutosta. Riitta-Kaisan oman puutarhan merkitystä ja sen mielikuvituksellista potentiaalia korostimme lavastuksellisilla ratkaisuilla. Taustalla oli Elise Lehikoisen maalaama suuri ja värikäs puutarhan kasvillisuutta kuvaava sermi, jonka edessä kasvoivat Siiri Torvisen jalkalampuista rakentamat kukat. Jalkalamput lainattiin esitykseen Turun Ekotorilta. Kautta linjan materiaalivalinnoissa korostuivatkin kierrätys, kekseliäisyys ja leikkisyys. ”Ukko”, joka lahjoittaa siemenen *Mirabellille* oli omien käsieni muodostama hahmo, jonka materiaaliksi riittivät tekoviikset ja nappisilmät. Ensimmäisessä kohtauksessa Riitta-Kaisa leikkii yksin puutarhassaan ja rakentaa käpylehmiä. Samat

materiaalit toistuivat myös esityksen jälkeen pidetyssä työpajaosuudessa. Koululaisryhmän oppilaat saivat valmistaa itselleen oman hahmon luonnonmateriaaleista. Tarjolla oli käpyjä, keppejä, villaa sekä ompelimosta saatuja ylijäämäkankaita.

3.4. Keskustelu osana taidepedagogista prosessia

Nähtyään noin puolituntia kestävänsä esityksen, lapset osallistuivat esityksen teemoista ammentavaan taidetyöpajaan. Toiminta alkoi yhteisellä keskustelulla. Oppilaat istuivat ringissä katsomossa valmiiksi olleiden räsymattojen päällä. Kysyin, onko joku heistä Riitta-Kaisan tavoin joskus toivonut jotakin sellaista, mitä ei voi koskaan saada. Kaikki kädet nousivat ylös. Useimmat toiveista liittyivät tavarihin, leluihin tai peleihin. Riitta-Kaisan toive saada nukke lelukaupasta onkin lapsille hyvin samaistuttava kokemus, vaikka monet suomalaislapset elävätkin nykyään aivan erilaisessa aineellisessä todellisuudessa kuin Riitta-Kaisa.

Yksi aikamme suurista paradokseista onkin kulutuksen ja kestävänsä kehityksen ristiriita. Erilaisia sosiaalisen median alustoja käyttämällä altistumme kaupalliselle vaikuttamiselle enemmän kuin koskaan aikaisemmin. Kuluttamiseen kohdistuva paine on suuri, vaikka periaatteen tasolla tiedostaisimme, että meidän tulee välttää ostamista ja turhaa kulutusta. Tämä ristiriita näkyy arkielämässämme, mutta se näkyy vahvasti myös esimerkiksi perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa. Riitta-Kaisan näkemä ”lelukaupan ikkuna” lävähtää kasvoillemme kymmeniä, ehkä satoja kertoja päivässä. Tarve ja halu saada lisää on jatkuvasti läsnä, eivätkä tarpeiden tyydyttämistä välttämättä rajaa taloudelliset resurssit.

Halun ja kapitalismin suhdetta on tutkinut esimerkiksi elokuva- ja televisiotutkija Todd McGowan. Hän näkee kapitalistisen yhteiskunnan ajavan ihmisen ikään kuin jatkuvaan haluamisen tilaan.

Capitalism has the effect of sustaining subjects in a constant state of desire. As subjects of capitalism, we are constantly on the edge of having our desire realized, but never reach the point of realization. This has the effect of producing a satisfaction that we don't recognize as such. That is, capitalist subjects experience satisfaction itself as dissatisfying, which enables them to simultaneously enjoy themselves and believe wholeheartedly that a more complete satisfaction exists just around the corner, embodied in the newest commodity. (McGowan 2016,11)

Työpajan alun keskustelussa kysyinkin lapsilta, mitä voi tehdä, jos kovasti haluaa jotakin, mitä ei voi saada. Kannustin lapsia pohtimaan, mitä Riitta-Kaisa teki tai mitä hänelle tapahtui? Oppilaat esittivät osin ristiriitaisiakin tulkintoja siitä, mitä näytelmässä tapahtui. Osa oli sitä mieltä, että nukke kasvoi kasvimaasta oikeasti, osa oli sitä mieltä, että Riitta-Kaisa kuvitteli kaiken. Yhtä kaikki, olimme yksimielisiä siitä, että aina ratkaisu ei ole se, että ostetaan uusia tavaroita. Riitta-Kaisan tapauksessa mielikuvituksella oli valtavan suuri merkitys.

Keskustelimme myös "vanhoista ajoista". Monet lapset tiesivät omien isovanhempiensa lapsuudesta, ettei leluja ollut paljon ja esimerkiksi käpylehmät olivat aivan tavallisia leikkivälineitä. Kerroin, että viemme käpylehmän ajatuksen seuraavalle tasolle inspiroitumalla Mirabell-nukesta. Minulla ei ollut tarjota lapsille nukken siemeniä, mutta paljastin runsaan (kierrätys)materiaalivarantoni, jota lapset saivat hyödyntää omien hahmojen valmistuksessa. Kun oma hahmo tuli valmiiksi, lapset saivat testata sen ääntä, liikekieltä ja rytmiä. Pointtina työpajassa ei ollut niinkään korkeatasoisten taideteosten luominen, vaan katseen suuntaaminen omaan mielikuvitukseen ja itse tekemiseen ilman valmista aikuisen tekemää mallia. Taidepedagoginen konsepti voikin parhaimmillaan tarjota tilan, jossa lapsi voi itse tuottaa asioita, joita kokee haluavansa ja tarvitsevansa. Halun tai tarpeen ei tarvitse tulla ulkopuolelta, opettajalta, taideohjaajalta tai influensserilta, vaan lapsi voi kuulostella itseään: Millaisen hahmon minä haluan tehdä? Uskallan väittää, että taidepedagogiikan voima piilee juuri siinä, että se tarjoaa vastauksia halun ja eettisyyden ristiriitaan. Kun lapsia tuetaan omaan tuottamiseen, voi syntyä oivalluksia siitä, miten asioita voi syntyä lähes tyhjästä. Suhteessa ekososiaalisen sivistyksen arvomaailmaan,

uskon, että luomani taidepedagoginen kokonaisuus herätti lapset pohtimaan nykypäivän kulutusta sekä mahdollisia vaihtoehtoisia tapoja luoda leikkivälineitä.

Nojaan kuitenkin omassa työssäni vahvasti konstruktivistiseen oppimiskäsitykseen. En usko ylhäältä alas kohdistuvaan sanelemiseen tai saarnaavaan ja osoittelevaan tapaan opettaa. Taidepedagogina ajattelen, että lapsen omaa ajattelua tukevat parhaiten tarpeeksi väljät rakenteet ja täsmälliset, mutta vapautta antavat tehtävänannot. Mirabell-kokonaisuudessa kokonaisuudessa tarjosin lapsille tarinan (esityksen), materiaalit (valmiiksi pohditut, mutta tarpeeksi runsaat) sekä väljän ohjeistuksen: luo itsellesi hahmo ja kehitä sille pieni taustatarina. Herätä hahmo eloon.

4. Lopuksi

Tarkastelin opinnäytetyössäni sitä, mitä ekososiaalinen sivistys voisi tarkoittaa osana taidepedagogiikkaa. Pohdin myös sitä, miten se voi näkyä käytännön toiminnassa. Tarkastelin kysymystä analysoimalla syksyllä 2021 toteuttamaani taidepedagogista kokonaisuutta Astrid Lindgrenin teoksesta *Mirabell* (1949). Ekososiaalisella sivistyksellä on paljon rinnakkaisia ja päällekkäisiä termejä ja onkin syytä kysyä, oliko ekososiaalisen sivistyksen käsite lainkaan käyttökelpoinen tässä yhteydessä vai kenties vain hienolta kuulostava sanahimmeli? Ekososiaalisen sivistyksen käyttö oli tässä opinnäytetyössä perusteltua mielestäni käsitteen laaja-alaisuuden vuoksi. Se sisältää sekä ekologisen että yhteiskunnallisen aspektin ja korostaa yksilön osallisuutta osana yhteisön toimintaa. Mielestäni pedagogisesti on äärimmäisen tärkeää tuoda esiin, että yksilön toiminnalla on vaikutus ekosysteemien elinvoimaisuuteen. Ekososiaalisen sivistyksen ajatus kehottaa myös kriittiseen ajatteluun suhteessa materialistiseen ja kulutuskeskeiseen elämäntapaan. Siksi käsitettä oli merkityksellistä tarkastella myös hegemonian näkökulmasta. Hegemoniset käytännöt näkyvät opetussuunnitelmissa arvojen ja ideologioiden tasolla.

Mirabell pedagogisena kokonaisuutena tuki mielestäni hyvin ekososiaalisen sivistyksen arvoja. Esitys ja työpaja saavat mielestäni lapset pohtimaan omia kulutustottumuksiaan ja arvojaan sekä laajemminkin kulutukseen ja tavarateollisuuteen liittyvää yhteiskunnallista muutosta. Ekososiaalisen sivistyksen tärkeimpiä päämääriä on kriittinen ajattelu ja itsereflektio, joten mielestäni kokonaisuus tuki näitä luovalla tavalla. Toteuttamani taidepedagoginen kokonaisuus lisää myös lasten kulttuurintuntemusta. Lindgren on tekijä, joka ennen tunnettiin Suomessakin laajasti. Esitykseen ja työpajaan osallistuneet ryhmät tulivat asuinalueelta, jonka koulun oppilaista yli 70% puhuu äidinkielenään muuta kuin suomea. Lindgren ei ole tekijä, jonka kirjoja välttämättä löytyy näiden kotien hyllyistä. Lindgrenin teosten kieli on rikasta, monipuolista ja sanatasoltaan haastavaa monelle nykylapselle. Siksi Lindgrenin teoksen sovittaminen näyttämölle toimii erityisen hyvin. Tekstin

näyttämösovituksen tekijänä minulla oli mahdollisuus yksinkertaistaa kieltä ja jättää joitakin vaikeita termejä pois. Astrid Lindgrenille oli kirjailijana erityisen tärkeää, ettei teoksissa ole tasoa, joka sulkee lapsilukijan pois. Nykyajan kaupunkilaislasten elämä on kuitenkin varsin erilaista kuin Lindgrenin aikana ja osa sanoista saattaa olla nykylukijalle vieraita. Teatteriesitys mahdollistaa tarinan avaamisen myös visuaalisen kerronnan keinoin.

On tärkeää kertoa nykylapsille tarinoita menneestä maailmasta. Se tukee myös ekososiaalisen sivistyksen ajatusta ylisukupolvisuudesta: meillä ihmisillä lajina on menneisyys ja nykyisyys, mutta meillä on myös tulevaisuus. Jos lähden kehittämään *Mirabellin* ympärille nivoutuvaa kokonaisuutta, yksi mahdollisuus olisi yhdistää työpajaan myös tulevaisuuskasvatukseen liittyviä elementtejä. Tämä voisi tarkoittaa suppeimmillaan sitä, että alun keskustelu suuntautuisi myös siihen, millaista lasten elämä ehkä on seuraavan sukupolven aikana. Ylipäänsä ”sukupolven” käsite on monelle lapselle vieras, ja sen avaaminen voisi syventää ekososiaalisen sivistyksen teemoja.

Myös materiaalien ekologisempi käyttö vaatii omalla kohdallani pohdintaa. Erityisesti sermiin käytetyt maalit sisälsivät paljon kemikaaleja, ja jo alussa olisimme voineet lavastajien kanssa valita käyttöön ekologisemmat maalit. Myös muovisten irtosilmien käytöstä olisi hyvä luopua. Työskentelen koulutaiteilijana kahdessa alakoulussa Turussa ja meitä on kollegoiden kesken usein naurattanut ns. ”silma-gate”. Järjestäessämme taidetoimintaa lapsille siihen kuuluu usein erilaisten hahmojen valmistusta ja hahmoissa käytetään usein muovisia irtosilmiä. Koulutaiteilijat saattavat usein ohjeistaa lapsia käyttämään niin paljon silmiä kuin he haluavat. ”Sinun hahmollasi ei tarvitse olla kahta silmää. Sillä voi olla yksi, kaksi tai vaikka kymmenen silmää.” Potentiaalinen runsassilmäisyys inspiroi lapsia usein suuresti ja silmien kulutus saattaa saada massiiviset mittasuhteet. Materiaalien niukkuuteen tottuneet varhaiskasvattajat ja opettajat saattavatkin taidetyöpajoissa rajoittaa tiukasti materiaalien käyttöä, vaikka materiaalit olisivat taiteilijan tuomia. Aikaisemmin olen pitänyt tätä rajoittamista karkeana luovuuden tyrehtyttämisenä, mutta olen pohtinut sittemmin paljon niukkuuteen kannustamista. Jatkossa aionkin käyttää harkittua niukkuutta

materiaalien suhteen ja tukea luovaa ongelmanratkaisua, jossa materiaalit joko kerätään itse (esim. kierrätysmateriaalia kotoa tai luonnonmateriaalia lähimetsästä) tai oma tuotos rakennetaan mahdollisimman vähistä aineksista.

Kokonaisuudessaan voisin todeta, että ekososiaalinen sivistys on varsin kattava käsite pedagogikaan osana. Se ei huomioi vain käytänteitä ja työtapoja, vaan korostaa myös ajallista jatkumoa. Tutkimalla menneisyyttä, nykyisyyttä ja tulevaisuutta, voimme luoda pohjan kestäväälle elämäntavalle. Jos haluamme, että maapallomme säilyy vielä tuleville sukupolville, meidän on muutettava toimintaamme jokaisella elämän osa-alueella. Koska toiminta ja ajattelu ovat kiinteässä yhteydessä toisiinsa, meidän on muutettava myös ajatteluamme. Mielestäni opetussuunnitelmissa niin taiteen perusopetuksen kuin perusopetuksenkin saralla tulisi tulevaisuudessa panostaa enemmän ekososiaalisen sivistyksen merkitykseen. Se ei voi olla vain pieni alaluku osana markkinaliberalistista kokonaisuutta, vaan sen tulisi läpäistä opetussuunnitelman jokainen osa-alue.

Lähteet

Anttila E., 2022. Konstruktivistinen oppimiskäsitys. Ihmis- ja oppimiskäsitykset taideopetuksessa. *Taideyliopiston teatterikorkeakoulu*. Viitattu 10.10. 2023. <https://disco.teak.fi/anttila/konstruktivistinen-oppimiskasitys/>

Fornaciari, A., & Harni, E. (2017). Antonio Gramscin hegemonian käsitteen relevanssi kasvatustieteelliselle tutkimukselle. *Kasvatus & Aika*, 11(2). Viitattu 12.10. 2023 <https://journal.fi/kasvatusja aika/article/view/68715>

Heikkinen H. 2022. Kohti kestäväää toivoa. Eurooppalaisen filosofian seura ry. Viitattu 23.10. 2023. https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/82913/Heikkinen_%20Kohti%20kestavaa%20toivoa.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Intergovernmental Panel on Climate Change, 2022: Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Viitattu 11.09. 2023. https://report.ipcc.ch/ar6/wg2/IPCC_AR6_WGII_FullReport.pdf

Kookas, 2023. Mikä on paradigma? Viitattu 12.10. 2023 <https://www.kookas.fi/tiede/filosofia/mika-on-paradigma>

McGowan T, 2016: Capitalism and Desire. The Psychic Cost of Free Markets. Columbia University press. New York.

Opetushallitus, 2014. Helsinki. Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet. Määräykset ja ohjeet 2014:96. Helsinki. Viitattu 20.10.2023 https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/perusopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf

Opetushallitus, 2017. Helsinki. Taiteen perusopetuksen laajan oppimäärän opetussuunnitelman perusteet 2017.Määräykset ja ohjeet: 2017:12a. Viitattu 20.10.2023

https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/186920_taitteen_perusopetuksen_laajan_oppimaaran_opetussuunnitelman_perusteet_2017-1_0.pdf

Pulkki J., Varpanen J., Mullen J. 2020. Ecosocial Philosophy of Education: Ecologizing the Opinionated Self. *Studies in Philosophy and Education*. Viitattu 23.10. 2023

https://trepo.tuni.fi/bitstream/handle/10024/127946/Pulkki2020_Article_EcosocialPhilosophyOfEducation.pdf?sequence=1

Salonen A. 2012. Ekososiaalinen sivistys. Mitä se on? Viitattu 11.8. 2023 (<https://artosalonen.com/ekososiaalinen-sivistys-mita-se-on>)

Taivainen A., Tavasti A. : Kulttuurikasvatuksella vastuulliseen maailmaan. Taide-, kirjasto-, liikunta- ja ympäristökasvatusta lapsille ja nuorille. Viitattu 20.10. 2023 <https://peda.net/salonkansalaisopisto/taiteen-perusopetus/ph2/polkuesite:file/download/1f4334ba9e45a191aa0c986adca02c15177f9911/polku-esite.pdf>

Teittinen P. , Kallionpää K. 2019. Veijo Baltzarin kultti. Helsingin Sanomat. Viitattu 12.9.2023 <https://www.hs.fi/sunnuntai/art-2000006319025.html>

Tieteen termipankki. Viitattu 12.10. 2023

